

Андреј Леонидович Шемјакин

УДК 316.422(497.11)''18/19''
316.72(=163.41)''18/19''

**Српско друштво у последњој трећини
XIX и почетком XX века
виђено очима руских путника**

Апстракт: Чланак се бави анализом српског менталитета на прелому векова, настојећи да укаже на разлику између прошле реалности и постојећих историографских идеализација. Кроз уписке савремених сираних путника (прејезно Руса) о Србима и Србији аутор настоји да јојасни специфичне услове модернизације на Балкану и укаже на разлику у менталитету између Европљана и Срба, што је имало одређених последица по европске институције када су оне увођене у обновљеној српској држави.

При проучавању специфичности модернизацијских процеса у Србији у XIX – XX веку целисходно је применити принцип две фазе, реконструирајући (као први корак) социокултурни контекст тих процеса.

То је суштински важно будући да национална историографија модернизацију Србије често третира као линеарни процес, посматрајући њен политички развој као главни вектор европеизације земље, изоловано од стања менталитета друштва. То се, уосталом, лако може објаснити, јер је већ од 1830. године Србија постојала као de facto самостална држава, ограничена у својој спољнополитичкој активности, али с могућношћу за унутрашњи саморазвој. При том су све политичке идеје и институције, а нарочито оне позајмљене од Европе (парламентаризам, демократија, уставни поредак), у српској историографији представљене некако изван социјалне реалности и без сагледавања њиховог преламања кроз ту реалност. Баш зато и у озбиљним монографијама можемо кадшто прочитати да је пред крај осамдесетих година деветнаестог века „српско друштво потпуно сазрело за увођење парламентаризма”¹, а на високим научним фору-

¹ Види: С. Стојичић, *Уставни развојак Србије 1869-1888*, Лесковац 1980.

мимо могу се чути уверавања да се на граници векова Србија „сасвим приближила европском моделу државе”.²

Пред нама је веома типична појава, својствена, узгред, и за руску науку. Њу је јасно формулисао академик Л. В. Милов у уводу „Великоруског орача” – реч је о тежњи „да се безусловно поистовећују све наше етапе развоја са развојем историјског процеса у главним земљама Западне Европе”.³

Нагласићемо да је „европеизирање” властите историје – знатно веће него што то она заслужује – својствено и другим балканским историографијама. Та тежња се нарочито појачава у овом тренутку, када многи бивши Балканци наједном постају „Европљани”.⁴ Али, ево и мишљења саме Европе. Према оцени аустријског историчара Карла Казера, „Балкан је другачији, јединствен, и по многим питањима разликује се од онога што се назива Европом. (...) Треба се ипак суздржати од тога да оно што је другачије тумачимо као нецивилизованост. Балкан је представљао и данас представља једну другачију цивилизацију, боље речено – културу.”⁵

Стопостотно је био у праву знаменити српски писац Милорад Павић када је тај културни плурализам филозофски свеобухватно изразио речима свога јунака: „Моје име је Балкан, њено – Европа.”⁶ И зато се, као што је то о својим сународницима приметио истакнути етнолог Јован Цвијић, „европске институције, и култура уопште, овде усвајају само преломљене кроз призму народног духа.”⁷ То јест – менталитета, како бисмо ми данас рекли.

Да бисмо спознали управо ту *призму народног духа* (или патријархалну основу на којој српски модернизатори покушавају да везу „европске” шаре), потребно је, како нам се чини, променити сам приступ њој. У

² Милан Протић – један од аутора веома претенциозне „Нове историје српског народа” – сасвим озбиљно тврди да је, наводно, после усвајања Устава 1903. године у Србији био „готово остварен идеал британске монархије – двопартијски систем” (*Нова историја српског народа*, Београд – Лозана, 2000. С. 188). М. *Пројић*, Српске политичке странке после уједињења (1918–1919) // Србија на крају Првог светског рата, Београд, 1990. С. 137.

³ Л. В. Милов, *Великоруски пахарь и особенности российской истории* // *Исторический процесс*, М., 1998. С. 3

⁴ Види, на пример: Г. Марков, *Балканы и 'балканизация'*, Историческая судьба балканских народов в XX в. // *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века* М; 2002. С. 30.

⁵ К. Казер, *Породица и родство на Балкану*, Анализа једне културе која нестаје, Београд, 2002, С. 9.

⁶ М. Павич, *Веджудский сервис* // М. Павич, *Железный занавес*, Рассказы. СПб., 2002. С. 13.

⁷ Ј. Цвијић, *Јединство и сличности јужних динарских Лужних Словена*, Београд, 1999. С. 66.

том погледу сматрамо најпродуктивнијим *антиројолошки усмерено исцртавање* – такав први покушај аутор је већ остварио⁸ – и објективни *поглед са стране*. Стога завређује да се проучи оно што су писали Руси и уопште странци о Србима. Јер, као што је тачно приметио још П. А. Ровински, „оцене странаца често могу да открију ствари које су непознате домаћем становништву и увек им помажу да виде свој живот баш са оне стране која им је недоступна...”⁹ Занимљиво је да је перспектива *други о нама* дуго времена очигледно недовољно коришћена у српској историографији,¹⁰ по свој прилици због критичности судова који су рушили дубоко укорене митове. Ми ћемо, пак, користити управо ту перспективу, руковођени при том Херценовом дубоком мишљу: „Народ је конзервативан по инстинкту. Што је неки народ даље од главног тока историје, он се чвршће држи за оно што је усвојено, познато. Штавише, он и ново прихвата у старом руху...”¹¹

* * *

Дакле, шта је то представљало српско друштво на размеђи векова? Његова основна особеност јесте – изразито аграрно обележје. Пре Првог светског рата удео сељака у структури становништва земље никада није падао испод 87%¹². При том је њихов земљишни посед био доста уједначен, због чега је диференцирање интереса у тој средини протицало крајње успорено.

Друга важна црта српског социјума јесте – његова непотпуна структура. Историјски је он био лишен аристократије и буржоазије. У њему су, рекло би се, постојала два пола: малобројна, поникла из *нижних слојева*, елита и хомогена сељачка маса – главни чувар традиционалистичке свести.

Градски житељи, чији је удео у становништву Србије износио 12% , ипак нису могли да се консолидују и постану грађански сталеж, тј. но-

⁸ Види: А. Л. Шемякин, *Сербское общество на рубеже XIX-XX вв. : традиционализм и модернизация*, Взгляд изнутри // *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. ...* С. 31-49.

⁹ П. А. Ровинский, *Два месяца в Сербии (из пущевых воспоминаний)* // *Вестник Европы*. 1868. Кн. 11. С. 375.

¹⁰ Л. Перовић, *Предговор* // Павел Аполонович Ровински, *Записи о Србији, 1868-1869*. (Из путникових бележака), Нови Сад, 1994, С. 7.

¹¹ А. И. Герцен, К старому товарищу // А. И. Герцен, *Собрание сочинений в 30-ти томах*. Т. 20 (2). М., 1960. С. 589.

¹² Види: Д. Ђорђевић, *Српско друштво 1903-1914*. // *Марксистичка мисао*. 1985. Бр.4.С.126.

сиоци буржоазности*, већ су током целог периода српске независности остали веома неодређена категорија. „Како је тешко било одредити где се завршава сеоска стаза и почиње градска улица” – констатује академик Милорад Екмечић – „исто тако није било јасно где је била права граница између сељака и грађанина.”¹³ То исто су запажали и руски путници. Према речима генералштабног пуковника Н. Р. Овсјаног, „значајан део грађана по врсти посла којим се бави мало се разликује од сељака... Од три житеља града два такође живе од земљорадње и сточарства”.¹⁴ У Пожаревцу (околни центар!), на пример, 1896. године било је 800 коња, 900 крава, 4.900 свиња 2.600 оваца и 250 пчелињих кошница. А у старој српској престоници Крагујевцу, две године касније, на 14.000 становника био је само један пијанино – а и он се налазио у кући досељеника из Срема¹⁵. Па чак је и сам Београд, према описима руских путника, остављао утисак „насеља” изразито прелазног типа: „Страћаре и малтене пећине налазе се упоредо са раскошним дворцима, а на улици често можете видети сељаке који су се раскомирили да ручају на асфалтном коловозу. Поред њих јури електрични трамвај и једва се вуку, ужасно шкрипећи, сељачке таљиге са воловском запрегом.”¹⁶ Поред тога, „у Београду се готово сви међусобно познају”¹⁷, па се зато врата (као и у сваком „селу”) не закључавају. Штавише, „на неким кућама спољашња врата широм су отворена и подупрta преврнутим столицама: испоставило се да се тако, по устаљеном обичају, упозорава да никога нема код куће како гост не би узалуд свраћао”!¹⁸ Овај знак узвика очигледно овде није случајно стављен – он изражава степен чуђења просечног руског госта...

Специфичност, пак, саме српске елите била је у томе што је и она (у својој већини) чувала традиционални менталитет, и то је још П. А. Ровински констатовао. „У Србији ме увек једна ствар чудила” – писао је он – „свуда у другим земљама људи који представљају интелигенцију духов-

* Према речима посматрача из Русије, „Србин остаје пре свега земљорадник и свињар, а ако га судбина избаци из уобичајене сфере родитељског дома, онда ће најрадије прихватити чиновничко или војничко занимање. Прави грађански сталеж стога уопште и не постоји у српском народу” (Е. Вејнберџ *Србија и сербы*// Образование. 1903. № 8. С. 28).

¹³ М. Екмечић, *Стиварање Југославије 1790-1918*, Београд, 1989. Књ.2.С.67.

¹⁴ Н. Р. Овсянний, *Србија и сербы*, СПб., 1898.С.113.

¹⁵ Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво*, Београд, 1985.Књ. 1. С. 171; 301.

¹⁶ Э. Пименова, *Србија*, Пг., 1916. С. 56.

¹⁷ П. А. Ровинский, *Белград, ево усїройсїво и обществєнная жизнь, Из записок путешественника, II* // Вестник Европы, 1870, Кн. 5. С. 133.

¹⁸ С. Л. Чудновский, *Из давних лей, Воспоминания*, М; 1934. С. 65.

но су неупоредиво развијенији од масе, а у Србији, напротив – интелигенција се... у суштини сувише мало издваја из масе.”¹⁹

Таква њена особеност очито се испољила већ убрзо након што је Србија стекла независност, када је, раније несумњиви русофил, кнез Милан Обреновић отворено прешао на аустрофилске позиције, везујући судбину земље и династије за Беч. Самим тим он није мењао само спољнополитичке оријентире, већ је и јасно изразио своју намеру да Србију прикључи Европи. Доведен на власт, кабинет напредњака, на челу са Миланом Пироћанцем – тим првим правим српским „западњаком”^{20*}, покушао је да изведе тај скок „из балканског мрака на европску светлост”.²¹

Јасно је да тако крупан изазов није могао остати без одговора, што је у развој Србије уносило црте раније непознате биполарности. Настојања владе „да рашири у Србији европску културу”²² или „да постојеће уређење српске државе одмах уклопи у чисто европске норме”,²³ како су забележили руски очевици, изазвала су жесток протест опозиције коју је представљала Народна радикална странка. Одричући универзални карактер европског пута и европских модела, радикали, на челу са Николом Пашићем, прогласили су за свој главни задатак одбрану српске самосвојности, коју су они поистовећивали са тек избореном слободом. „Ми уопште не чувамо” – писао је Пашић крајем 1880. године – „оно што Србина чини Србином, већ, поводећи се за модом тежимо ономе чиме се толико диче странци...”^{24**}

Добро су познате све перипетије унутрашњих сукобљавања у Србији. Чини се да је важније од тога да су се, у свом настојању „да савладају

¹⁹ П. А. Ровинский, *Белград, ево усїройсїво и обществєнная жизнь*, Из записок путешественника, II // Вестник Европы, 1870, Кн. 5. С. 166..

^{20*} Види: Л. Перовић, *Милан Пироћанац – западњак у Србији 19. века* // Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, Књ. 3, Улога елита, Београд, 2003. С. 11-72.

* Познати руски слависта П. А. Кулаковски оставио је у своме дневнику овлашну скицу М. Пироћанца: „Он се свугде труди да говори француски, и као да се хвали тиме што он може да говори на том језику, што је он светски човек итд.” (Отдел рукописей Института Русской Литературы РАН . Ф. 572. Д. 1. Л. 13)

²¹ Б. Мијатовић, *Основни погледи напредњака и радикала током 80-их година XIX века* // Српска политичка мисао, 1996, Бр. 1-4. стр. 256.

²² Н. Р. Овсянний, *Србија и сербы*, СПб., 1898, С. 90.

²³ П. А. Кулаковский, *Србија в последние годы* // Русский вестник. 1883. № 4 . С. 762.

²⁴ Архив Српске академије наука и уметности (даље АСАНУ), Пашићеве хартије, Бр. 14615-1-27.

** Чак је и за скупштинску говорницу Н. Пашић излазио одевен у полусељачку сукнену блузу и просте и тешке чизме. Уз то, носио је дугачку, до средине груди браду (в.:В.Казимировић, *Никола Пашић и његово доба, 1845-1926*, Београд, 1990. Књ. 1. с. 13.

простор историје у најкраћим роковима”,²⁵ реформатори напредњаци нашла у изолацији: „Према тој модернизацији државе” – писао је Владимир Дворниковић – „стао је непријатељски сам главни ослонац, управо оснивач државе: шумадијски сељак...”²⁶ Насупрот њима, радикали, који су смета одбацили све њихове планове реформи, задобили су подршку маса. Стварајући своју конзервативну доктрину на бази патријархалности, чврсто укоренење у народној свести, они су и изразили тај „непријатељски став” сељака – неприхватање структурних промена у друштву и држави, које би могле пореметити равнотежу самодовољности његовог традиционалног начина живота у систему аграрног статичног света. Својевремено је Јован Цвијић необично проницљиво уочио да је „српски радикализам исто толико етнопсихолошка, колико и политичка појава”.²⁷

Резултат је био очигледан – покушај да се насилно убрза развој Србије, при том не водећи рачуна о њеним *адаптивним могућностима*, који су учиниле власти током осамдесетих година, довео је до веома оштре унутрашње кризе, окончане абдикацијом Милана Обреновића. „Инстинкти масе” – сложио се са В. Дворниковићем један од савременика догађаја – „побунили су се против модернизације државе”.²⁸ Традиционалисти радикали препознали су те инстинкте, артикулисали их, трансформисали у снажан политички покрет и збрисали „шачицу” ултралиберала...

Ексмонарх је касније и сам признао: „Ја сам хтео да моја земља крене напред што је могуће брже, и у томе сам погрешно.”²⁹ И Стојан Новаковић, министар просвете и црквених дела у кабинету напредњака, констатовао је: „Вођени најбољим намерама, ми смо желели да постигнемо све брже него што је то могло природним током. И зато смо за резултате које смо остварили платили сувише много.”³⁰ Дабоме, као што је запазио Херцен, „било који резултат постиже се само заједно са целим својим природним процесом”.³¹

Управо зато нама се не чини да је неочекивана жалосна судбина српских модернизатора првог позива. Напротив, она је била неминовна. Према садржајној оцени Троцког, „за претварање формула либерализма у жи-

²⁵ Ю. М. Лотман, *Култура и взрив*, М; 1992. с. 270.

²⁶ В. Дворниковић, *Карактеролозија Јужнословена*, Београд, 1939. с. 862.

²⁷ Ј. Цвијић, *Јединство и психички услови динарских Јужних Словена*, Београд, 199. с. 64.

²⁸ Д. Николајевић, Краљ Милан и Тимочка буна, Београд, 1927, С. 70.

²⁹ Види: А. Мале, *Дневник са српског двора, 1892-1894*, превела и приредила Љ. Мирковић, Београд, 1999. С. 212.

³⁰ С. Новаковић, *Српско-буџарски райи и оновремене кризе, 1885-1886*, Мемоарски листићи, Београд, 1907, С. 2.

³¹ А. И. Герцен, *О социализме*, М., 1974. С. 376.

вот у Србији недостајало је неколико ситница: средњи сталеж, градови и градска култура”.³² И заиста, сложио се с њим А. В. Амфитеатров, српски „сељак, чврст у уверењима, необично је равнодушан према граду. Он завршава своје послове на периферији, залије то и почисти се у њеним загушљивим кафанама и, спокојан, враћа се кући у забачено село, загубљено међу брдима и шумама”.³³ Јасно да је тај *градску културу* дочекивао на нож. „Сељаци галаме на зборовима – нећемо оне из града”³⁴ – писао је очевидац боравећи у српској забити. А радикалско службено гласило „Самоуправа” обично се овако оглашавало: „Село и сељак још чувају српску народну мисао, и они треба да униште утицај града – тог гнезда туђинштине...”³⁵

Посебно би требало нагласити да су током наведеног доба конзервирању традиционалистичке свести у српском аграрном друштву допринио сили његови архаични облици и услови живота, који се практично нису мењали.

1. У економији земље доминирала је натурална привреда. У раздобљу 1910-1912. година, тј. уочи Светског рата, сељак је трошио готов новац само на петролеј, шећер и плаћање пореза.³⁶ Све остало је он сам производио. При том је изостала такозвана *одложена појражња* – могућност да се не ради само за задовољавање текућих насушних потреба, већ и за будућност, што је била веома важна особеност западног *економског човека*. А саме потребе патријархалног Србина биле су крајње ограничене. По његовим властитим речима, „све док има шта да се презалогаци, зашто се бринути”.³⁷ Заиста, зашто? „Чим је породица обезбеђена годишњом залихом жита, а порез уплаћен – пише пуковник руског Генералштаба Г. И. Бобриков, обилазећи Кнежевину – „...домаћин више не размишља о стицању богатства, већ заједно са синовима проводи време у кафани.”³⁸ То запажање госта из Русије потврдило је и трезвена самооцена.

³² Л. Д. Троцкий, *Сочинения*, М.-Л., 1926. Т.6 (Балканы и Балканская война). С. 83.

³³ А. В. Амфитеатров, *Славянское горе*, М., б/г. (1912). С. 146.

³⁴ АСАНУ. Бр. 12877.

³⁵ *Политички елементи у Србији пре 60 година* // Самоуправа, 20. јануар 194, Бр. 1144.

³⁶ Д. Ђорђевић, *Српско друштво 1903-1914...* С. 130.

³⁷ М. Дарам, *Кроз српске земље*, Превео и приредио В. Милановић, Београд, 1997. С. 151.

³⁸ Г. И. Бобриков, *В Сербии*, Из воспоминаний о войне 1877-1878гг. СПб., 1891. С. 55.

Познати српски интелектуалац и политичар Чедомиљ Мијатовић писао је у британској штампи о својим земљацима: „Лагодан живот за њих представља много већу вредност, него прогрес... Веома скромни утрошак рада омогућује им да живе доста пристојно, проводећи вечери у кафанама.“³⁹

Као што видимо, смисао целокупне радне активности српског сељака може се свести на један једини појам – *снабдећи се основним*, тј. одржавати минимални ниво живљења.⁴⁰ Тај појам се органски уклапа у ткиво фундаменталне противречности између традиционалистичке свести и веберовског *духа калкулације*, са њему својственим „непрестаним, неуморним, квалификованим радом“.⁴¹ Ту се, по нашем мишљењу, и крије узрок што је просечан српски сељак сејао три пута мању површину, него европски сељак, и четири пута мању – него амерички⁴²...

2. Насупрот устаљеним схемама, у Србији у класичном облику није постојало приватна својина на земљу. У познатој тријади, која конституише појам *својине* (поседовање, коришћење и располагање) практично је недостајала та последња карика, јер је, према „Закону о народном благостању“, усвојеном у скупштини 1873. године, био одређен гарантовани земљишни минимум који *нико* није могао отуђити, а који је одређиван величином земље коју је један сељак могао да узоре за шест дана рада. Наведени принцип важио је и касније – 1907. године радикалска влада Н. Пашића још једном је продужила важење Закона о земљишном минимуму, који је штитио сељака од опасности пауперизације, ограничавао могућност земљишних спекулација и концентрације земље у рукама малобројних појединаца*. Самим тим он је отежавао ширење капитализма у Србији и, што није мање важно, формирање њему својственог типа мишљења⁴³.

Требало би рећи да патријархални модел друштва (сагласно формули: „српски народ је заједница једнаких“) није био сам себи циљ за Пашићеве саборце. Наиме, у ситуацији када није био завршен процес свесрп-

³⁹ Цит. по: S. Markovich, *British perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris, 2000, p. 161.

⁴⁰ Н. Н. Козлова, *Социјално-историјска антропологија*, М., 1999, С. 86.

⁴¹ Цит. по: Р. П. Гришина, *Предисловие // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в...* С. 9.

⁴² Види: А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002, С. 69.

* Радикали су увек високо оцењивали тај закон. Према мишљењу Аврама Петровића, „њиме се обезбеђивао и сам опстанак нашег, углавном, земљорадничког, народа. Па, према томе, у Србији не може бити бескућника, којих има подоста у многим другим земљама...“ (А. Петровић, *Успомене*, приредила Ј. Перовић, Горњи Милановац, 1988, С.43).

⁴³ Види: Ж. Ђорђевић, *Земљишни минимум и земљишни максимум као ограничење развоја Србије у ново доба // Србија у модернизационим процесима XX века*, Зборник радова. Београд, 1994, С. 113-121.

ског ослобођења и уједињења, он је постајао средство и начин консолидовања Срба у Краљевини**, будући да је мала диференцираност интереса унутар социјума омогућавала да се очува јединство народног духа – та најважнија унутрашња претпоставка будућег ослобођења. Социјална једнакост, као што видимо, у очима радикала поистовећивала се са националним јединством. И та њихова политика својевремено је овећана потпуним успехом. Објашњавајући позадину свеопштег заноса који је запљуснуо Србију после објављивања Првог балканског рата, један руски новинар извештавао је из српске престонице: „Међу бројним узроцима овог невероватног јединства, које овде имамо прилику да видимо, треба, разуме се, истаћи и релативну неразвијеност социјалних односа, па, према томе, и социјалних антагонизама. Личност још није успела да се издвоји из колектива, а економски развој још није успео да створи психолошку провалију између оних који владају и њима потчињених...“⁴⁴

3. Ситни сељачки посед – основа привредног живота у Србији – уопште није пропадао, како се то сматрало раније, већ је имао велике могућности за развој. Према речима једног белгијског научника који је посетио Србију, „извесну имовину поседују сви и не може се срести онај контраст прекомерног изобиља и крајње беде, што је веома често код нас“.⁴⁵ Једнакост на нивоу минимума потребног за живот представљала је специфичну црту српског друштва, при чему је тај ниво био доступан свима. И, судећи по записима, он није био баш толико ни низак: „Срби једу месо једанпут дневно када нису дужни да посте...“⁴⁶ Па чак је и у дневни оброк за твореника улазило „пола фунте меса“.⁴⁷

У поређењу са руским сељаком, са његовим гладовањем и просјачењем зими, релативна имућност његовог српског сабрата је очигледна. „Срећа је Срба – писао је П. А. Ровински – „што их није дотакло зло пауперизације... У поређењу са другима, они се добро хране и добро одевају.“⁴⁸ И А. А. Фет се сећао, како је 1877. године, путујући по свом округу у друштву познаника официра, чуо од њега: „Знате, ја тек што сам стигао из Србије, за коју ми скупљамо новчану помоћ, али ја тамо нигде нисам видео овакву беду...“⁴⁹ Четврт века касније то исто је констатовао и Н. В. Чариков, руски посланик у Београду: „У тој земљи... нема бедника, про-

** У фебруару 1882. године Србија је проглашена за краљевину.

⁴⁴ Ст. Волцкиј, *За границей, Письма с Балкан // Заветы*, 1912, №8, С. 170.

⁴⁵ Э. де Лавелэ, *Балканский полуостров*, М.; 1889, Ч.2, С. 27.

⁴⁶ Исто. Ч.1. С.193.

⁴⁷ Г. Раш, *Србија и Срби*, Нови Сад, 2001, С. 71; 344.

⁴⁸ П. А. Ровинскиј, *Белград, ево усройство и общесвенная жизнь*, Из записок путешественника II // Вестник Европы, 1870, Кн. 4, С. 567.

⁴⁹ А. А. Фет, *Мои воспоминания*, М; 1890, Ч. 2, С. 326.

сјака ни беземљаша.”⁵⁰ Још касније, и опет поредећи, А. В. Амфитеатров је забележио: „Српски сељак је богат и патријархалан...”⁵¹ Према томе, оно што је у Русији за многе био недостижни идеал, у Србији је било постигнуто и постало трајна тековина.

Предност српског сељака била је и у томе што је он, за разлику од руског, и живео и радио на чудесној земљи. „Топла магла ваља се по брди-ма и рекама, топла киша кваси растреситу, масну земљу”⁵² – с нескривеном завишћу писао је Пљоб Успенски. И та „плодна земља” – потпуно се слаже његов сународник – „штедро награђује труд ратара, који се при њеној обради никад посебно не напреже”.⁵³ Тако је заиста и било – род пше-нице код Срба бивао је и дванаестострук;⁵⁴ при том они земљу готово да нису ни ђубрили⁵⁵ и уопште, „гњавили” су се око ње само месец и по-два годишње⁵⁶. И све то уз спокојни, успорени рад – без „посебног напреза-ња” и дедовским методима. „У Западној Европи при вршидби одавно се користе машине” – писала је Е. Н. Водовозова – „а у Србији неки чак не знају ни за млатац...”⁵⁷ Али чему журба и зашто уводити нешто ново ако ионако има „шта да се презалогоаји”? Вероватно је то разлог што, за разлику од области насељених Србима у Аустроугарској, економске миграције из Србије практично није било.⁵⁸ И још једном, зашто?

Напротив, број власника земље је растао. Уз то, насупротив излизаним причама о осиромашењу сељака, према статистици, величина њихових парцела је расла – слободне земље у Србији било је напретек. „Још увек се не обрађује ни половина земље погодне за обраду”⁵⁹ – истиче руски аутор. „И често на простору од неколико врста нећеш видети ниједну добро обрађену њиву, већ само новине (први пут обрађена земља) и ледине”⁶⁰ –

⁵⁰ Архив внешней политики Российской империи, Ф. Полит архив, Д 492. Ч. 2. (1901), Л. 64.

⁵¹ А. В. Амфитеатров, *Славянское зоре ...* С. 176.

⁵² Г. И. Успенский, *Из Белграда (Второе письмо невоенного человека)* // Отечественные записки, 1877, №1. С. 108.

⁵³ Бобриков Г. И., В Сербии. Из воспоминаний о войне 1877–1878 гг. СПб., 1891. С. 55.

⁵⁴ Е. И. Витте, *Путиевые впечатления, Далмация, Герцеговина, Босна и Сербия*, Лето 1902 г. Киев, 1903. С. 98.

⁵⁵ Н. Р. Овсяный, *Сербия и сербы...* С. 116.

⁵⁶ Б. В. Евреиннов, *Статистические очерки Сербского королевства*, СПб.; 1903, С. 51.

⁵⁷ Е. Н. Водовозов. *Как люди на белом свете живут, Болгары, сербы, черногорцы*, СПб.; 1898, С. 171.

⁵⁸ П. Слипчевич, *Срби у Америци*, Женева, 1917, С. 18.

⁵⁹ Ф. Ф. Пуцыкович, *Сербия*, СПб., 1902, С. 10.

⁶⁰ Е. Н. Водовозова, *Как люди на белом свете живут. Болгары, сербы, черногорцы...* С. 171.

слаже се с њим земљакиња. А последица тога је: од 1889. до 1897. године укупан број власника земље нарастао је са 244.591 на 293.420 људи; при том је сељака са поседом до 4,5 хектара било мање, а оних са већом површином од те – више. Од 1895. до 1905. године број житеља који су имали само кућу (без земље) смањило се са 4,58% на 1,18%; број лица без икаквих некретнина – са 3,23% на 2,87%...⁶¹

4. Једна од главних одлика социјалне организације Срба током историје (још од турских времена) била је њихова затвореност у старе институције: задругу и сеоску општину, у чијим оквирима се формирао посебни колективистички менталитет. Етнолог Владимир Карић овако је изразио његову суштину: „Сваки члан задруге дужан је да потчини своју вољу заједничкој вољи свих задругара, која се исказује једино у наредбама старешине.” Његова власт ипак није била апсолутна – обичај је штитио права сваког члана од могуће самовоље првог међу једнакима: „Старешина [...] може бити увек другим замењен ако задругари нађу да је то за кућу потребно и корисно...”⁶² Као што видимо, људи су могли да се мењају, али сам принцип старешинства и потчињавања (уз услов изборности) остајао је постојан.

Наведена схема укоренила се и на нивоу општине – основне јединице, у којој је готово у нетакнутом облику протицао живот Срба под Турцима. Њихови главари (кметови) – исте су оне старешине, само што су биране на општинским зборовима, којима су биле и одговорне... Баш зато нам се чини потпуно природном чињеница што су се устаници Београдског пашалука, када се пред њима поставио задатак обнављања српске државности, окренули управо традицијама породице (задруге), сагледавајући државу као вишеструко увећану њену копију. Описујући избор Карађорђа за вођу Првог српског устанка, Вук Караџић је веома тачно препознао постојање те генетске везе у сељачкој свести: „А кога ћемо за старешину?” – питали су окупљени. – „Ниједна кућа не може бити без старешине. Па и ми треба да знамо кога да питамо и кога да слушамо.”⁶³

Током самосталног развоја нимало се нису изменили погледи Срба на своју државност. Њихово гледиште и даље је било дубоко патријархално – своју државу српски сељак је, као и раније, схватао као једну велику породицу... То је регистровало проницљиво руско око. „Породица” – читамо у белешкама једног савременика – „служи као прототип државе.”⁶⁴

⁶¹ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955, С. 178.-179.

⁶² В. Карић, *Србија, Опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, С. 156-157.

⁶³ В. Караџић, *Први српски устанак*, Београд, 1979, С. 26.

⁶⁴ *Народ и княжеская власть в Сербии*, Из записок Ф. Вацетича. М., 1882, С. 189.

Као што видимо, колективистички менталитет, који изражава *примајћ колективна над личношћу и утјајање индивидуалног интереса у ошћим*, екстраполира се на целокупни социјум и репродукује се на свим нивоима. У породици, општини, држави.

На основи тог за свако традиционалистичко друштво универзалног принципа социокултурне регулације, по коме се „усклађивање личних и друштвених интереса замењује њиховим поистовећивањем”,⁶⁵ формирао се и архаични модел *демократије консензуса*,⁶⁶ која не подноси дисидентство и често се претвара у отворени терор већине. И у том случају на свим нивоима: од општинског збора до народне скупштине.

У тај модел демократије органски се уклапа ауторитарна власт *свога* вође, кога сељак познаје, сам га бира, па му се стога и потчињава. Веза горњих и доњих слојева у Србији увек је имала личну верификацију, као у великој породици. Својевремено, размишљајући о типовима владања, М. Вебер је као веома важан критеријум „харизматског типа” издвојио то што се он ослања баш на „личне односе између господара и потчињеног”, који је супротан „формално-рационалном типу владања као безличном”.⁶⁷ Та констатација теоријски објашњава чињеницу зашто је у Србији XIX века било тако много харизматичних народних вођа. А управо пример Николе Пашића – с његовом јединственом за Балкан политичком дугочиношћу и непотопливошћу – посебно упечатљиво потврђује постојање и харизме и *личне* везе с масом, што и чини њену основу.

Л. Д. Троцки, који је за време Првог балканског рата имао прилику да разговара са српским премијером, забележио је: „У Београду се сви политички разговори врте око Пашића. Краља Петра спомињу само у ретким случајевима. А Пашић је код свих и увек у мислима и на језику. Он мисли за све. Он зна шта треба радити. С њим Србија неће пропасти, с Николом Пашићем...”⁶⁸ То исто констатује и Г. Н. Трубецки: „Он је фактички био господар судбине Србије и одлучивао је о свим крупним и ситним стварима. Он је владао земљом попут сеоског кмета у великом, али слабо уређеном селу. Знајући све и сваког, он је спретно уклањао политичке супарнике.”⁶⁹

⁶⁵ Н. К. Пантин, *Драма противостояния*, Демократия и либерализм в старој и новој России // Полис, 1994, №3. С.79.

⁶⁶ М. Дого, *Србија и Срби у модерним временима: европски модели и комуницирање са својим свешћом* // Европа и Срби, Зборник радова, Београд – Нови Сад, 1996, С. 573.

⁶⁷ П.П. Гайденок, *Социологија Макса Вебера* // М. Вебер, *Избранние произведе-ния*, М., 1990, С. 28.

⁶⁸ Л. Д. Троцкий, *Сочинения...* Т. 6. С. 89.

⁶⁹ Г. Н. Трубецкой, *Русская дипломатия 1914-1917 гг. и война на Балканах*, Монреаль, 1983, С. 88; 90.

А ево и утиска још једног Руса: „К њему иду као оцу, и врата његовог кабинета отворена су за сваког. Он није само шеф државе, већ је и пријатељ с којим се саветују о свему, пријатељ чији се глас слуша.”⁷⁰

Таква власт старешине (или оца) потпуно је била по вољи српског сељака, који је чак и у најтежим тренуцима фаталистички говорио: „Баја зна шта ради!” А то значи – све ће бити у реду...

5. Српско аграрно друштво у свом живљењу потпуно се ослањало на традицију, узимајући *прошлости* као исходиште сваке активности. То потврђују и руски путници. На пример, П. А. Ровински, сусревши се 1868. године са Марком, братом истакнутог српског публицисте Живојина Жујовића, и приметивши код њега за појасом револвер, упитао га је: „Зашто си ти, Машо, понео револвер када имамо свега два сата хода и то по дану?” Уследио је речит одговор: „То ми је отац завештао, а њему његов отац: ни корак из куће без оружја. Раније се догађало, изађу на орање – пиштољ стално за појасом, а у теретним колима пушка. То смо од Турака научили...”⁷¹ Наглашавамо да је такав стереотип понашања Срба (у сваком тренутку бити спреман на оружани отпор) био дубоко укоренен: 1873. године, када је модернизацијски настројена српска власт покушала да од становника источне Србије одузме оружје, они су узвратили Тимочком буном.

Постојаност традиције и у оним временима српске независности, која су прилично удаљена од Ровинског, потврђују и други извори. Најупечатљивији међу њима, по нашем мишљењу, јесте одломак из мемоара Милана Стојадиновића о говорима знаменитог радикалног оратора, ужичког прете Милана Ђурића. „Један од његових главних аргумената” – сећао се премијер међуратне Југославије – „увек је био позивање на 'прадедовске кости'. Имао је обичај да каже: 'Прадедовске кости траже од нас...' Или: 'Кости наших предака гледају нас из гробова...' Тај патриотски тон у његовим говорима имао је великог успеха.”^{72*}

Очигледна парафраза овог мотива о „прадедовским костима”, коју је констатовао Ровински бележећи позивање свога саговорника на „завет” *оца и деде*, још једном доказују истинитост тезе да је један од темељних

⁷⁰ *Diplomaticus*. Никола Пашић // Новое время. 17/30 апреля 1916 г.

⁷¹ П. А. Ровинский, *Сербская Морава* (Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г.) // Вестник Европы, 1876, Кн. 4, С. 533.

^{72*} М. Стојадиновић, *Ни рай ни пакљ*, Ријека, 1970, С. 15.

* Године 1879, иступајући у Народној скупштини, М. Ђурић је предложио да се на свим свечаним седницама посланици појављују у народној ношњи епохе Немањића – „у оној коју су носили на нашим старим саборима...” (С. Терзић, Патријархалне црте Тајсићевог радикализма (Ранко Тајсић као посланик 1889–1892) // Ранко Тајсић у политичком животу Србије. Зборник радова. Чачак, 1994. С. 22).

традиционалистичких постулата била идеја *наследности*, тј. солидарности „живог поколења са умрлим поколењима” или „суделовање прошлих поколења у садашњости...”⁷³

То *суделовање* нарочито упадљиво се огледало у историјској свести Срба. На њему се темељило и васпитавање деце, коју су, према речима поменутог Ровинског, очеви терали да „уче као катехизис историју пропасти српског царства на Косову пољу, при чему су им усађивали у главу да Милошу Обилићу за вечна времена припада слава, Вуку Бранковићу – проклетство, а да Турчину и Шваби треба одсећи главе”.^{74**} А сами Срби су неопходност оваквог васпитавања објашњавали следећим речима: „Видите и сами у каквој смо ситуацији: уместо за хумане грађане, ми морамо да спремамо нашу децу за сурове војнике, зато што нам још увек прети рат с Турцима и борба с варварима са којима треба да се одмеримо истим оружјем које они користе против нас...”⁷⁵ На крају је Ровински резимирао: „У име рата који јој непрестано прети, Србија жртвује своје истинске људске интересе.”⁷⁶

И заиста, колективни портрет Србина на размеђи векова могао би се насловити : *Номо Militans – „човек вечног рата”*, како су га називали проницљиви Руси⁷⁷, а то је иначе било својствено за пограничне регионе, какав је од давнина био Балкан...

Али када су дошла времена судбоносних сукоба – у име *освешће Косова* – Срби су (сви као један) пошли у бој, и то тако да су се чудили и они Руси који су се свачега нагледали. „Ниш. То је главна раскрсница. Нема буке, нема пијаних, нема уплаканих жена. Уопште нема ничега што личи на наше домаће призоре који се виде приликом слања резервиста у рат.” А у очима мајке која испраћа сина – „ни једне једине сузе”. У њима је само једно: „Напред, сине, с Богом!”⁷⁸

⁷³ Е. Шацкиј, *Ушћојня и ѿрадиција*, М., 1990, С. 230; К.. Манхейм, *Консервативна мисль* // К.. Манхейм, *Диагноз нашего времени*, М., 1994, С. 610.

⁷⁴ П. А. Ровинскиј, *Сербская Морава* (Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г.) // Вестник Европы, 1876, Кн. 4. С. 556-557.

** Напомињемо да се током времена у овом систему васпитања мало шта мењало. Готово пола века после путовања Ровинског, један други руски аутор је забележио: „Када стари деда учи унука да користи сабљу или јатаган, тада је Србинова кућа препуна великог задовољства и уживања... Непрестано са колена на колена преносе се имена оних који су ослободили народ од турског јарма и у њихову част певају се песме.” (А.Н. Кожухов, *Србија и сербы. Каменец-Подольск*, 1915. С. 12)

⁷⁵ П. А. Ровинскиј, *Белград, его устројство и общественная жизнь*, Из записок путешественника П... С. 186-187.

⁷⁶ Исто. С. 187.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Е. Н. Чириков, *Поездка на Балканы*, Заметки военного корреспондента. М., 1913, С. 23; 28.

Уместо закључка навешћемо неколико цитата. Први је из једног рада Душана Батаковића – савременог српског истраживача и одговорног уредника „Нове историје српског народа” (коју смо већ поменули): „Само за једно столеће бивши турски пашалук претворио се у модерну европску државу са стабилном економијом, формираним грађанским сталежом и са демократским уређењем које се ослања на најбоље традиције европских парламентарних монархија...”⁷⁹ Сви остали цитати представљају оцене очевидаца који су посетили ту „европску државу” на граници XIX и XX века и све видели својим очима, баш тада и на лицу места. Овога пута ми се нећемо ограничити само на руске ауторе, јер је за такву перспективу сагледавања добар управо интернационални састав, који, као што ће се видети, звучи необично складно...

Сумирајући 1893. године утиске о степену *европеизације* Србије, један Француз је закључио: „Спољашња глазура цивилизације – то је оно што говори у корист Срба и доводи у заблуду путника – странца. А човеку који има могућност да све разгледа без журбе, указаће се та глазура цивилизације, испуцала на хиљаду места, и он ће одбацити своју првобитну лажну представу...”⁸⁰ Руски очевидац, истина мање сликовито, али исто толико садржајно, то што је видео назвао је „давање важности спољашњем привиду”⁸¹. Године 1902. једна британска путница јасно је изразила ту темељну дихотомију *традиција – модернизација*. „Србија тежи да постане Запад, тежи да се модернизује, окрећући се према свету од кога је веома дуго била одсечена.” Но, с друге стране, „у своме срцу она чува старе обичаје чији корени сежу у дубоку прошлост”. И као резултат те амбивалентности следи општи закључак: „Без обзира на своју западно-европску спољашњост, Србија још увек није научила да жури.”⁸² Заиста, слаже се са Енглескињом једна руска гошћа, „Срби искупише воле спокој”.⁸³ Поред тога, „код њих не постоји жеља да озбиљно раде и нема никакве постојаности. Они галаме, галаме али ништа не раде...”⁸⁴

⁷⁹ Д. Батаковић, Предговор // П. Драшкић, *Моји мемоари*, Приредио Д. Батаковић, Београд, 1990, С.19.

⁸⁰ А. Мале, *Дневник са српског двора ...* С. 204.

⁸¹ А. И. Степович, *Ошривки из ѿујевых заметок ѿ славянским сѿранам*, Белград // Киевское слово. 17 января 1890 г., №866.

⁸² М. Дарам, *Кроз српске земље ...* С. 114; 140.

⁸³ *Ел.Лихачева*, Из Сербии // Отечественные записки. 1876. №10. С. 189.

⁸⁴ Рукописное отделение Российской Национальной Библиотеки. Ф. 818. Д. 275. (К. Радченко – Т.Д. Флоринскому, Солунь, 9/21 и 10/21 1899. г.).

Дакле, сасвим је очигледно да у последњој трећини XIX и почетком XX века реални живот у Србији ни близу није био онакав каквим га покушавају представити многи српски историчари, желећи да своју отаџбину прикажу као потпуно уређену „европску државу“... Управо то смо се и трудили да покажемо, реконструишући (уз помоћ запажања наших сународника), социјалне услове модернизације на српски начин.

Превод: *Дојчило Рудан*

Summary

Andrej Leonidovich Shemyakin

Serbian Society in the last third of XIX and at the Beginning of XX century as seen by the Russian Travelers

The article deals with the analysis of Serbian mentality at the turn of the centuries, aiming at pointing out the difference between the past reality and successive historiographical idealizations. Through the impressions of the contemporary foreign travelers (mainly Russians) about Serbs and Serbia, the author tends to make clear specific conditions of modernization in the Balkans and point out to the difference of mentality between Europeans and the Serbs, which had certain consequences on European institutions when they were introduced in the renewed Serbian state. In the study of specificity of modernization processes in Serbia in XIX and at the beginning of XX century, the author has applied the principle of the two phases, reconstruction (as the first step) of social and cultural context of these changes, and later analysis of the processes themselves. It is of core importance since national historiography often treats modernization of Serbia as linear process, seeing its political development as the main vector of *europeization* of the country, isolated from the state of mentality of the society. As it is, all political ideas and institutions, especially those borrowed from Europe (parliamentarism, democracy, constitutional order), are represented in Serbian historiography out of its social reality and without their refraction through that reality. It is a very typical phenomenon, characteristic also for the Russian science, which was clearly formulated by academician L. V. Milov – it is striving to “unconditionally regard as identical all our phases of development with the development of historical process in the main Western European countries”. Such “Europeization” of one’s own history – much more that deserved – is characteristic for other Balkan historiographies. That tendency is underlined especially at present moment, when many former Balkans are suddenly becoming “Europeans”. The author concludes that in the last third of XIX and at the beginning of XX century real life in Serbia was far from what many Serbian historians, who want to show their homeland as a completely organized “European state”, tried to present.